

ΤΟ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ Ε¹

Α. ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

α'. Η ΕΛΛΕΙΨΟΕΙΔΗΣ ΚΑΛΥΒΗ

(Πίν. 2, εἰκ. 18-19, 25, 34)

Τὸ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἱεροῦ μέγα οἰκοδόμημα Ε¹ (εἰκ. 17), εὐθὺς ἀμέσως διακρινόμενον καὶ ἐκ τοῦ μεγέθους αὐτοῦ καὶ τῶν πολλῶν ἐν αὐτῷ παρατηρουμένων κατασκευῶν,

Εἰκ. 17. Ἡ ἱερὰ οἰκία (Ε¹), ὁρωμένη ἀπὸ Β. Ἀριστερᾷ οἱ ναοὶ Θ, Α μετὰ ἐρειπίων τῆς βασιλικῆς Β.

σύγκειται ἐξ ὑψηλοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου, διατηροῦντος καὶ ἱκανὸν μέρος τῶν ὀρθοστατῶν του κατὰ τὴν Β. καὶ τὴν Α. αὐτοῦ πλευρὰν, ἐκ δύο ἐντὸς αὐτοῦ παραλλήλων σχεδὸν θεμελίων (τοῦ ἐνὸς λεπτοτέρου καὶ τοῦ ἐτέρου ἰσχυροτέρου), βαινόντων κατὰ τὴν Β., τὴν Δ. καὶ τὴν Ν. μόνον πλευρὰν του, ἐκ θεμελίων ἐνὸς ἐπιμήκους ναοῦ, διακόπτοντος τὸν περίβολον καὶ εἰσχωροῦντος ἀπὸ Β. ἐντὸς αὐτοῦ εἰς ἱκανὸν μῆκος, καὶ ἐξ ἐνὸς πρὸς Ν. προβάλλοντος τετραγώνου, τετραστύλου προπύλου ¹. Ὑπὸ τὸν ναὸν τοῦτον διακρίνονται τὰ θεμέλια μικροτέρου ναοῦ, ἔχοντος τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν. Κατὰ τὸ Ν. τμήμα τοῦ χώρου ὑπάρχει καὶ ἄλλο τι κτίσμα ἐκ μικρῶν λίθων, ἔχον τὸ σχῆμα στενῆς καὶ ἐπιμήκους ἑλλείψεως. Πρὸς τούτοις κατὰ τὴν ΒΔ. ἐσωτερικὴν γωνίαν παρατηρήθη ὅτι τὸ ἔδαφος ἦτο ἐπεστρωμένον εἰς μικρὰν ἑκτασιν διὰ στρώματος χώματος μικροῦ πάχους, τὸ ὁποῖον, ὀπτηθὲν καὶ σκληρυνθὲν, ἀπετέλεσεν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν κυκλοτερῆ, διακρι-

¹ Σχετικῶς Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1930. σ. 52 κ. ἐξ., 1931. σ. 83 κ. ἐξ., 1953. σ. 160-161, 1954. σ. 188 κ. ἐξ.

νομένην ἀπὸ τὸ πέριξ ἔδαφος. Προφανῶς πρόκειται ἐνταῦθα ἐστία (πίν. 2 β4). Εἰς τὴν περιγραφὴν καὶ διευκρίνησιν τῶν κτισμάτων τούτων θὰ προβῶμεν κατωτέρω.

Κατὰ τὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ ὑπαίθρου χώρου (ἀβάτου) τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹ ἀπεκαλύφθη, ὡς ἤδη εἴπομεν, σειρὰ πλακοειδῶν ἀσβεστολίθων, ἐμπεπηγμένων καθέτως ἐπὶ τοῦ στερεοῦ ἑδάφους μὲ κατεύθυνσιν Α. - Δ., διαγράφουσα πλευρὰν καμπυλόγραμμον ἀσυμμέτρου ἐλλείψεως, μήκους 8.40 μ. (πίν. 2, κ-κ¹ - κ⁵, εἰκ. 18, 25, 33-34). Οἱ περισσότεροι τῶν λίθων εἶναι ἀκανόνιστοι, τυχαίως ληφθέντες, τινὲς ὁμῶς προέρχονται ἐκ προγενεστέρως χρήσεως, διότι φέρουν ἔχνη λιθουργίας. Δύο μάλιστα διατηροῦν αὐ-

Εἰκ. 18. Λεῖψανα τῆς ἐλλειπτικῆς καλύβης.

λακας συνδέσεως σχήματος Ι μὲ ἐλαφρῶς κοίλας τὰς μακρὰς πλευράς, προσομοιάζουσας περίπου πρὸς διπλοῦν πέλεκυν, πρὸς τοποθέτησιν τῶν σιδηρῶν συνδέσμων (κ², κ⁵)¹, τρίτος δὲ ὀρθογώνιον τόρμον ὡς ἐγκοπὴν, πρὸς ἐνθεσιν μικροῦ ἔμπολιου. Πλησίον τοῦ τοιχαρίου τούτου καὶ εἰς τὰ σημεῖα κ¹, κ², κ⁵, ἀπέχοντα ἀλλήλων 2-2.20 μ., ἀνευρέθησαν παρόμοιοι λίθοι, ἀλλὰ μεγαλύτεροι, ἀνὰ 2-3 ὁμοῦ τοποθετημένοι, περιβάλλοντες ὡς θήκην μικρὰν κοιλότητα ἐπὶ τοῦ στερεοῦ, προφανῶς τὴν ὑποδοχὴν τῶν πασσάλων τῆς καλύβης (εἰκ. 18). Ἐσωτερικῶς τοῦ ἐλλειπτικοῦ τοιχαρίου διήκει στενὴ αὐλάξ, ἐσκαμμένη ἐντὸς τοῦ στερεοῦ. Τὸ τοιχάριον διακόπτεται πρὸς Δ. ὑπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. (εἰκ. 19, πίν. 2κ), δυτικῶς τῆς ὁποίας διατηροῦνται τρεῖς προσέτι παρόμοιοι λίθοι, καθέτως καὶ οὗτοι ἐμπεπηγμένοι, ἀνήκοντες δὲ ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν κατασκευὴν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ τοιχάριον κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ μεταγενεστέρου ἰσοδομικοῦ περιβόλου τοῦ τεμένους εἶχε καταργηθῇ, τῶν λίθων ἐπιχωσθέντων

¹ Διαστάσεις ἡμισείας αὐλακος κ² = 7.5 × 2.5 ἐκ., τῆς κ⁵ = 9 ἐκ., διαστάσεις τόρμων τῶν αὐλάκων 3-3.5 × 2.5-3 ἐκ., βάθος 3.3 ἐκ. Αἱ αὐλακες αὗται εἶναι μὲν μικρότεραι καὶ ἀβαθέστεραι τῶν αὐλάκων

τῶν λίθων τοῦ ναῖσκου, τὸ σχῆμα ὁμῶς εἶναι τὸ αὐτό, ἴσως διότι οἱ λίθοι οὗτοι εἶναι εἰλημμένοι ἐκ μικροῦ κτίσματος (βωμοῦ;), συγχρόνου πρὸς τὸν ναῖσκον (ιδεὲ καὶ σ. 27).

διὰ φορητῶν χωμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπεκάλυψαν ὁλόκληρον τὸν χώρον τοῦ τεμένους νοτίως τοῦ ναΐσκου. Ἰχνη τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κτίσματος καὶ τῆς πρὸς Α. ἀψίδος δὲν διεπιστώθησαν, διότι πιθανῶς δὲν ὑπῆρχον. Ἐπὶ τοῦ στερεοῦ, ὅπερ θὰ ἀπετέλει καὶ τὸ δάπεδον περίπου τῆς καλύβης, συνελέγησαν ὀλίγα συντρίμματα τῆς «προϊστορικῆς» κεραμικῆς II, μεμειγμένα μὲ ἐγγώρια τροχήλατα τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Ἀναμφιβόλως ἡ σφρζομένη σειρὰ τῶν λίθων δὲν προωρίζετο νὰ βαστάξῃ τοῖχον, ἀλλὰ πρόκειται περὶ πλακῶν, αἱ ὁποῖαι ἐτοποθετήθησαν ἐκεῖ, ἵνα προστατευθῇ ἡ βόρειος πλευρὰ τῆς καλύβης, ἡ ἐκτεθειμένη εἰς τὰ ἐκ τῆς ἀνωφερείας τοῦ λόφου κατερχόμενα

Εἰκ. 19. Τὸ Δ. ἄκρον τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς ἑλλειπτικῆς καλύβης, τεμνόμενον ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ἰσοδομικοῦ τοίχου.

ῥοδάτα τῆς βροχῆς. Τοῦτο ἐξηγεῖ ἴσως καὶ τὴν ἀπουσίαν παρομοίων λίθων καὶ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, τῆς πρὸς τὴν κατωφέρειαν, τῆς μὴ ἐκτεθειμένης εἰς τὰ ῥοδάτα¹. Δυνάμεθα ἐπομένως νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὴν μορφήν τῆς ἑλλειψοειδοῦς καλύβης, μήκους ὑπὲρ τὰ 8.40 μ., κατεσκευασμένης διὰ πασσάλων, ἐμπεπηγμένων ἐντὸς τῆς αὐλακος, μεταξὺ τῶν ὁποίων λεπτότερα ξύλα καὶ συμπλεκόμενοι κλάδοι. Ἐπὶ τοῦ σκελετοῦ τούτου ἐγίνετο ἐπάλειψις ἐκ πηλοῦ ἢ ἐπένδυσις δι' ἀχύρων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ σήμερον οἱ νομάδες τῆς ὑπαίθρου κατασκευάζουν τὰς καλύβας τῶν.

Αἱ περιγραφεῖσαι θῆκαι ἐχρησίμευσαν ὡς ὑποδοχὴ τῶν μεγαλυτέρων πασσάλων τοῦ

¹ Σειρὰ πλακοειδῶν λίθων, προστατευτικὴ τῆς βάσεως κτισμάτων, ὑπῆρχεν εἰς οἰκίαν Α καὶ καλύβην Η Ἀραφῆνος τῆς ΠΕ περιόδου, Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 139, 1953, σ. 110. Ὁρθοστάται, ὡς ἐπένδυσις τοίχου ἐξ ὠμῶν πλίνθων, εἰς νεολιθικὴν οἰκίαν Ζερελίων (WACE-THOMPSON, Prehistoric Thessaly, σ. 161, εἰκ. 106, ἰδὲ καὶ D. ROBINSON, RE VII, Supplement, στ. 226. FR. SCHACHERMEYER, RE XXII, στ. 1367). Ἐπίσης πλάκες, καθέτως ἐμπεπηγμέναι ἐπὶ τοίχου,

βορείως τῶν προϊστορικῶν οἰκιῶν α1, α4, β καὶ τοῦ ἀψιδωτοῦ μεγάρου Α, ὡς καὶ ΒΑ. τῆς οἰκίας Β, εἰς Θέρμον, προστατεύουσαι τὴν βάσιν ξυλίνων στύλων φράκτου, Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΑΔ 1, 1915, σ. 238, 249, 255, εἰκ. 7 καὶ 14. Πρβλ. ἐπίσης καὶ ὀρθογώνιον οἰκίαν τοῦ λεγομένου Τύμβου τοῦ Πρωτεσίλα, R. DEMANGE - ΜΑΚΡΙΔΥ - ΒΕΥ κ.α., Le Tumulus dit de Protésilas, Paris 1926, σ. 16, εἰκ. 15 - 16.

τοιχώματος. Τὰ ἄνω πέρατα τοῦ ξυλίνου σκελετοῦ καμπτόμενα ἐσχημάτιζον μετὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς θολωτὴν ὀροφήν, τὴν στέγην ¹.

Ἡ ἔλλειψις ἐπιχώσεων κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν ἐπιτρέπει τὴν στρωματογραφικὴν χρονολόγησιν τῆς καλύβης, ἰδρυμένης σχεδὸν ἐπὶ τοῦ στερεοῦ, ὀλίγον βαθύτερον τοῦ μεταγενεστεροῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ στερεοῦ εὐρέθησαν, ὡς εἴπομεν, μερικὰ ὄστρακα προϊστορικά II καὶ κλασσικά τροχήλατα. Δεδομένου ὅμως ὅτι τὰ προϊστορικά ἀγγεῖα διετηρήθησαν ἐν χρήσει μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ., ταῦτα οὐδεμίαν ἀσφαλῆ χρονολογικὴν ἀξίαν ἐνέχουν.

Ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν ὅτι μερικοὶ τῶν λίθων τούτων τοῦ τοιχαρίου ἐμφανίζουν ἔχνη λιθουργίας καὶ αὐλακας συνδέσεως, σχήματος περίπου διπλοῦ πελέκεως. Ἐπειδὴ οὐδὲν ἀρχιτεκτονικὸν κτίσμα ἀνευρέθη ἐν Δωδώνῃ ἀρχαιότερον τοῦ ναῖσκου τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹, χρονολογουμένου περὶ τὸ 400 π.Χ., ἔπεται ὅτι οἱ λίθοι τοῦ τοιχαρίου δὲν εἶναι ἀρχαιότεροι τοῦ ναοῦ, προέρχονται δὲ πιθανώτατα ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τούτου ἢ ἄλλου τινὸς κτίσματος συγχρόνου, ὡς π.χ. βωμοῦ, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον δύναται νὰ θεωρηθῇ κατασκευὴ περίπου σύγχρονος. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου (περὶ τὸ 350-330 π.Χ.) ἡ καλύβη ἡχρηστεύθη καὶ τὸ τοιχαρίον ἐπεκαλύφθη ὑπὸ χωμάτων, πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ ἀβάτου χώρου, τοῦ τεμένους, ἔπεται ὅτι αὕτη εἶναι σύγχρονος ἢ κατὰ τι νεωτέρα τοῦ ναῖσκου καὶ ἀρχαιότερα τοῦ ἰσοδομικοῦ τοίχου Α1 - Α5, ὁ ὁποῖος τὴν ἡχρήστευσε. Τοῦτο συμφωνεῖ μὲ τὰ ὄστρακα τὰ εὐρεθέντα ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς, προϊστορικά καὶ τροχήλατα ἐγχώρια. Ἐφόσον δὲ ὁ περίβολος προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν τῆς καλύβης, ἡ ὁποία εἶναι περίπου σύγχρονος τοῦ ναῖσκου, συνάγεται ὅτι ὁ ναῖσκος καὶ ὁ ἰσοδομικὸς περίβολος δὲν κατεσκευάσθησαν συγχρόνως, ἀλλ' ὁ τελευταῖος ἐπηκολούθησεν εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ. Ἡ διαπίστωσις αὕτη εἶναι σημαντικὴ διὰ τὴν περαιτέρω μελέτην τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος. Ὑπῆρξε λοιπὸν ἐποχὴ, περὶ τὸ 400 π.Χ. ἢ ἀμέσως μετὰ ταῦτα, ὅτε ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ὑπῆρχον μόνον ὁ ναῖσκος, — ἴσως μετὰ βωμοῦ — καὶ πρὸ τῆς προσόψεως τούτου ἡ ἐλλειψοειδὴς καλύβη ἢ καὶ περισσότεραι, διεσπαρμέναι εἰς τὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, ἀναγκαῖαι πρὸς παραμονὴν τῶν ἱερέων καὶ πρὸς φύλαξιν τῶν ἀναθημάτων.

Ἡ διατήρησις τοῦ καμπυλογράμμου κτίσματος μέχρι τῶν προχωρημένων κλασσικῶν χρόνων δὲν εἶναι περίεργος, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι καὶ ἡ προϊστορικὴ κεραμικὴ τῆς Δωδώνης καὶ τῆς Καστρίτης διετηρήθη μέχρι τῶν χρόνων τούτων, τότε δὲ εἰσέχθη τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ὁ κεραμικὸς τροχός ². Ἀλλως ὁ ἐλλειψοειδὴς καὶ γενικῶς ὁ κυκλωτερὴς τύπος καλύβης ἀποτελεῖ τὸν στοιχειώδη τρόπον κατασκευῆς μέχρι σήμερον, ἰδιαιτάτα δὲ εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος.

Ἀγνοοῦμεν τὴν προϊστορικὴν Ἡπειρον καὶ δὴ καὶ τὴν προϊστορικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς. Ἐκ τῶν ἐλαχίστων λειψάνων ὅμως, ὡς τῶν κυκλικῶν κτισμάτων τοῦ Θεσπρω-

¹ Περὶ τοῦ τρόπου τῆς στεγάσεως ἰδὲ H. PAYNE, Perachora, σ. 42 κ.ἐξ. D. BURR, Hesperia 2, 1933, σ. 547. Περὶ τῶν σημερινῶν καλυβῶν τῶν Σαρακατσαναίων τῆς Πίνδου, A. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Σαρακατσάνοι,

Ἀθήνα 1957, τ. Α', μέρος Β', σ. 157 κ.ἐξ., σ. 308 κ.ἐξ.

² Ἡ γενικεύσις τοῦ τροχοῦ εἰς τὴν κεντρικὴν Ἡπειρον δὲν φαίνεται ἀρχαιότερα τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 385.

τικοῦ, προκύπτει ὅτι ὁ τύπος οὗτος ἦτο ἐν χρήσει ἕκτοτε εἰς τὴν Ἡπειρον¹, ὅπως καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Γενικῶς ὁ καμπυλόσχημος τύπος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτέρως νεολιθικῆς περιόδου². Ἐναντι ὅμως τοῦ ὀρθογωνίου μὲ τὴν σαγματοειδῆ στέγην, τοῦ ἀρχεγόνου δηλαδὴ μεγάρου, προερχομένου ἐξ Ἀνατολῆς, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σέσκλου καὶ τοῦ Πρωτο-Σέσκλου, ἀποβαίνει δὲ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Διμηνίου ὁ ἐπικρατέστερος τύπος³, παρέμεινεν ὁ καμπυλόγραμμος δευτερεύων.

Ἄλλ' ἰδιαίτεραν ὥθησιν λαμβάνει τὸ ἀψιδωτὸν σχῆμα κατὰ τὴν ΜΕ περίοδον, παραγκωνιζόμενον καὶ πάλιν βραδύτερον, κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον, ὑπὸ τοῦ ἐπικρατεστέρου μεγαροσχήμου τύπου, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ περιέλθῃ εἰς ἀχρησίαν, ἰδίως εἰς τὰς ἀπομεμονωμένας περιοχάς, ὡς ἡ Δ. Ἑλλάς (Θέρμον, Ὀλυμπία, Γόνοι τῆς Θεσσαλίας, Δελφοί), μὴ ἐπηρεαζόμενας ἰσχυρῶς ὑπὸ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν μεγάλων μυκηναϊκῶν κέντρων⁴, καὶ εἰς Ἱερά, ὡς τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Δήλου, τῆς Κορίνθου, ὅπου καὶ ἐκεῖ εἰσέτι λατρευτικαὶ παραδόσεις διετήρησαν καὶ βραδύτερον τὸν καθιερωθέντα τύπον⁵.

Περισσότερα εἶναι τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ἐκ τῶν ὁποίων προκύπτει ὅτι μέχρι τῆς ἀποκρυσταλλώσεως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων, ἦτοι μέχρι τέλους τοῦλάχιστον τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, δὲν ἐτρεῖτο ἐν Ἑλλάδι ἴδιος καὶ σταθερὸς τύπος⁶, διότι, παραλλήλως πρὸς τὸν εὐθύγραμμον, δὲν ἀπουσιάζουν ὁ ἐλλειψοειδὴς καὶ ὁ ἀψιδωτός. Ἰδιαίτερος διδακτικὴ εἶναι ἡ ἐξέλιξις τοῦ τύπου ἐν Θέρμῳ, ὅπου τὴν παράδοσιν τῶν ΥΕ ἐλλειψοειδῶν οἰκοδομημάτων συνεχίζει τὸ ἐλαφρῶς ἀψιδωτὸν οἰκοδόμημα Β, ὁ γεωμετρικὸς ναὸς μὲ τὴν ἐλλειψοειδῆ περίστασιν, προστεθεῖσαν μεταγενεστέρως κατὰ τὸν 7^{ον} π.Χ. αἰ.⁷. Ὅτι ὁ τύπος οὗτος ἦτο διαδεδομένος κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς καὶ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους μαρτυροῦν ἡ ἐπὶ πρωτογεωμετρικοῦ στρώματος ἀψιδωτὴ οἰκία ἐξ ὧμων πλίνθων εἰς τὴν ἀρχαίαν Σμύρνην, τὸ ἀψιδωτὸν κτίσμα Α—πιθανῶς Ἱερόν—τῆς Ἀντίσσης Λέσβου τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἐπίσης χρόνων, ἡ ἀσύμμετρος ἐλλειψοειδὴς οἰκία παρὰ τὰς βορείους κλιτύς τοῦ Ἀρείου Πάγου, μὴ ἀφισταμένη τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου⁸.

1 JHS 74, 1954, σ. 159, 75, 1955, σ. 37 (Archaeology in Greece). BCH 78, 1954, σ. 136.

2 ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Διμήνη-Σέσκλον, σ. 115. WACHS-THOMPSON, *Preh. Thess.*, σ. 161. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ΑΕ 1931, σ. 1 κ.ἐξ. D. ROBINSON, RE VII (Suppl.), στ. 225-226. FR. SCHACHERMEYER, ἔ.δ. στ. 1366.

3 FR. SCHACHERMEYER, αὐτ. στ. 1366-67, 1375 καὶ 1488 καὶ AA 1962, σ. 179. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔ.δ. σ. 81 κ.ἐξ., εἰκ. 17. K. GRUNDMANN, AM 1953, σ. 7 κ.ἐξ. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Θεσσαλικά, 2, 1959, σ. 38 (Πύρασος). Διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ καμπυλογράμμου ἰδὲ καὶ W. DINSMOOR, ἔ.δ. σ. 5 κ.ἐξ. Τὸ μεγαρόσχημον, ἀντιθέτως πρὸς τὴν παλαιότεραν ἀντίληψιν περὶ τῆς βορείου καταγωγῆς του, ἀναγνωρίζεται ὅτι ἔχει ἀνατολικὴν προέλευσιν, διότι ἐμφανίζεται κατὰ τὴν μέσσην ἐποχὴν τοῦ Σέσκλου. VL. ΜΙΛΟΙΤΣΙΤΣ, ἐν AA 70, 1955, σ. 166-7, 76, 1956, σ. 143 κ.ἐξ., καὶ Neue Deutsche Ausgrabungen Mittelmeers und Vorderer Orient, 1959, σ. 215 κ.ἐξ., αὐτ. καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ ἀκμὴ τοῦ τύπου κατὰ τὴν νεωτέραν νεολιθικὴν περίοδον ἀποδίδεται εἰς τὰ ἐκ τῆς περιοχῆς

τῆς Bandkeramik προερχόμενα φῦλα, ἐνθα ἐπίσης εἶχε φθάσει ὁ τύπος, προερχόμενος ἐξ Ἀνατολῆς (FR. SCHACHERMEYER, RE ἔ.δ. στ. 1488-89).

4 K. ΡΩΜΑΙΟΣ, AA 1915, σ. 225 κ.ἐξ. W. DÖRPFELD, Alt - Olympia I, σ. 76 καὶ 81 κ.ἐξ., II, πίν. 2, 2-7. BCH 19, 1895, σ. 275. ΠΑΕ 1910, σ. 252, 1911, σ. 315, πρβλ. καὶ W. DINSMOOR, ἔ.δ. σ. 61, ἐνθα πλείονα. D. ROBINSON, ἔ.δ. στ. 244. LEHMANN - HARTLEBEN, Die Antike 7, 1931, σ. 37 κ.ἐξ.

5 Ὡς π.χ. τὸ βουλευτήριον τῆς Ὀλυμπίας καὶ τὸ ἀψιδωτὸν οἰκοδόμημα τῆς Δήλου (4^{ον} π.Χ. αἰ.), ἀνατολικῶς τῶν τριῶν ναῶν τοῦ Ἀπόλλωνος, ταυτιζόμενον ὑπὸ τινων πρὸς τὸν Κεράτινον βωμόν, ὁ ναὸς-μαντεῖον Κορίνθου, ὁ ναὸς «Β» Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν.

6 B. SCHWEITZER, Gnomon 10, 1934, σ. 340.

7 Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο (K. ΡΩΜΑΙΟΣ, AA ἔ.δ. σ. 242 κ.ἐξ.), κατοικία ἴσως ἡγεμόνος κατ' ἀρχάς, μετετράπη βραδύτερον, φαίνεται, εἰς ναόν (πρβλ. καὶ W. DINS- MOOR, ἔ.δ. σ. 42).

8 J. COOK, JHS 72, 1952, σ. 104 καὶ V. DESBOROUGH,

Τὴν διατήρησιν τοῦ σχήματος κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ μετέπειτα δεικνύουν τὸ ἐλλειψοειδὲς Ἱερὸν Β τῆς Ἀντίσσης τοῦ 8^{ου} αἰ., διατηρηθὲν ἐν χρήσει καὶ κατὰ τὸν 7^{ον} αἰ. π.Χ., ὁ πῆλινος οἰκίσκος τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους τοῦ τέλους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ὁ ἐλλειψοειδὴς γεωμετρικὸς ναὸς τῆς Περαχώρας, τὸ καμπυλόγραμμον κτίσμα τῆς αὐτῆς περιόδου ὑπὸ τὸ Τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνος καὶ ἐντὸς τοῦ μυκηναϊκοῦ περιβόλου μὲ τὸ Ἱερὸν (Ε Ζ), ὁ μεγαρόσχημος ἀψιδωτὸς ναὸς (τέλος 8^{ου}-ἀρχαὶ 5^{ου} π.Χ. αἰ.) παρὰ τὸ Γαλατάκι Κορινθίας (Σολύγεια), τὸ πώρινον ἐλλειψοειδὲς δμοίωμα ἐκ Σάμου τοῦ τέλους τοῦ 7^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6^{ου} π.Χ. αἰ.¹ Εἶναι εὐνόητον, ὅτι διὰ μίαν περιοχὴν ἐξαιρετικῶς καθυστερημένην εἰς πολιτισμόν, ὥς ἡ κεντρικὴ Ἥπειρος, ἢ συνέχισις τοῦ καμπυλογράμμου τύπου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ. καὶ ἐντὸς ἱεροῦ χώρου, ἔνθα ἡ φύσις τῆς ὑπαίθρου λατρείας καθίστα οὐχὶ ἀναγκαίαν τὴν κατασκευὴν ναοῦ, δὲν εἶναι περίεργος. Τοῦτο ἄλλωστε ἐπέβαλλεν αὐτὴ ἡ φύσις τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου, διότι αἱ ξυλόπλεκτοι κυκλοτερεῖς καλύβαι μὲ τὴν θολωτὴν ὀροφὴν πλέκονται εὐχερέστερον παρ' ὅσον αἱ εὐθύγραμμοι μὲ τὴν σαγματοειδῆ στέγην.

Ἐὰν εἰς τὴν Ἄλτιν τῆς Ὀλυμπίας ἢ εἰς τὴν Δῆλον τὸ ἀψιδωτὸν σχῆμα, συνεχίζον παλαιοτάτας παραδόσεις, διετηρήθη μέχρι τῶν ὑστέρων ἀρχαίων χρόνων, εἰς περιοχὴν, ὥς ἡ Δωδώνη, παραμείνασαν ἐκτὸς τῶν μεγάλων ἀναστατώσεων τοῦ 12^{ου} π.Χ. αἰ.² καὶ μὲ ἀσθενῇ ἐπικοινωνίαν πρὸς τὰ προηγμένα ἑλληνικὰ κέντρα, ἔνθα ἡ φύσις τῆς λατρείας καὶ ἡ συντηρητικότης τοῦ πολιτισμοῦ ἀπῆλθον τὴν διατήρησιν τῆς παλαιᾶς καταστάσεως τῆς λατρείας, ἢ ἐπανάληψις τοῦ αὐτοῦ τύπου μέχρι τῶν κλασσικῶν χρόνων εἶναι ἐντελῶς εὐνόητος³.

Ἡ παρουσία τῆς καλύβης εἰς ἄμεσον γειτονίαν τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς ἱερᾶς δρυὸς καὶ ἡ χρησιμοποίησις ταύτης μέχρι τῶν χρόνων τοῦλάχιστον τῆς κατασκευῆς τοῦ ναύσκου ὑποθέτουν ὅτι τὸ ταπεινὸν τοῦτο κτίσμα μετ' ἄλλων δμοίων συνεδέετο πρὸς τὸ Ἱερὸν, χρησιμοποιούμενον εἴτε ὡς ἐνδιαίτημα τῶν ἱερέων εἴτε ἀκόμη καὶ ὡς ἐστεγασμένους χώρους πρὸς φύλαξιν τῶν ἀφιερωμάτων.

Τοιαῦται λοιπὸν ὑπῆρξαν κατὰ τοὺς χρόνους περὶ τὸ 400 π.Χ., ἢ καὶ ὀλίγον βραδύτερον, αἱ κατοικίαι τῶν ὑποφητῶν Σελλῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ τὸ ἀρχαιότερον ἔπος (Ἰλ. Π 233 κ.ἐξ.)⁴.

Protogeometric Pottery, σ. 314 (Addenda). W. LAMB, BSA 32, 1931-32, σ. 42-45, πίν. 18-19, 1. 2. 6. Περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀντίσσης εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, πάντως δὲ ἐν χρήσει κατὰ τὸν 8^{ον} αἰ., ἐκφράζει ἀμφιβολίας ὁ DESBOROUGH, ἔ.ἀ. σ. 217. D. BURR, Hesperia 2, 1933, σ. 542 κ.ἐξ.

1 W. LAMB, ἔ.ἀ. σ. 45 κ.ἐξ. K. MÜLLER, AM 48, 1923, σ. 52 κ.ἐξ., πίν. VI-VII, ἰδίᾳ δὲ Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ΑΕ 1931, σ. 1 κ.ἐξ., πρβλ. καὶ W. DINSMOOR, σ. 42-43, εἰκ. 15. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ (N. Βερδελέης), Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1958, σ. 112 κ.ἐξ. BCH 83, 1958, σ. 608, εἰκ. 10-11. E. BUSCHOR, AM 55, 1930, σ. 16 κ.ἐξ., εἰκ. 6, παρὲνθ. πίν. IV. Ὁμοίως τὸ πεταλόσχημον Ἱερὸν τῆς Ἡρας Ἀκραιᾶς Περαχώρας, H. PAYNE, Perachora, σ. 43, εἰκ. 7. BCH, 66-7, 1942/43, σ. 265, εἰκ. 8. AJA 37, 1933, σ. 275, εἰκ. 4K, τοῦ Αφηνφόρου Ἀπόλλωνος ἐν

Ἐρετρίᾳ. Σχετικῶς ἰδὲ καὶ W. DINSMOOR, ἔ.ἀ. σ. 41. D. ROBINSON, ἔ.ἀ. σ. 247 κ.ἐξ.

2 Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 144-145.

3 Σχετικῶς ἰδὲ καὶ K. LEMMANN-HARTLEBEN, ἔ.ἀ. σ. 37. Διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ τύπου μέχρι σήμερον ἰδὲ καὶ ἀνωτέρω σ. 27, ὑποσ. 1.

4 Ζεῦ ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, τηλόθι ναίων,
Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου' ἀμφὶ δὲ Σελλοὶ
σοὶ ναῖουσ' ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῖναι.

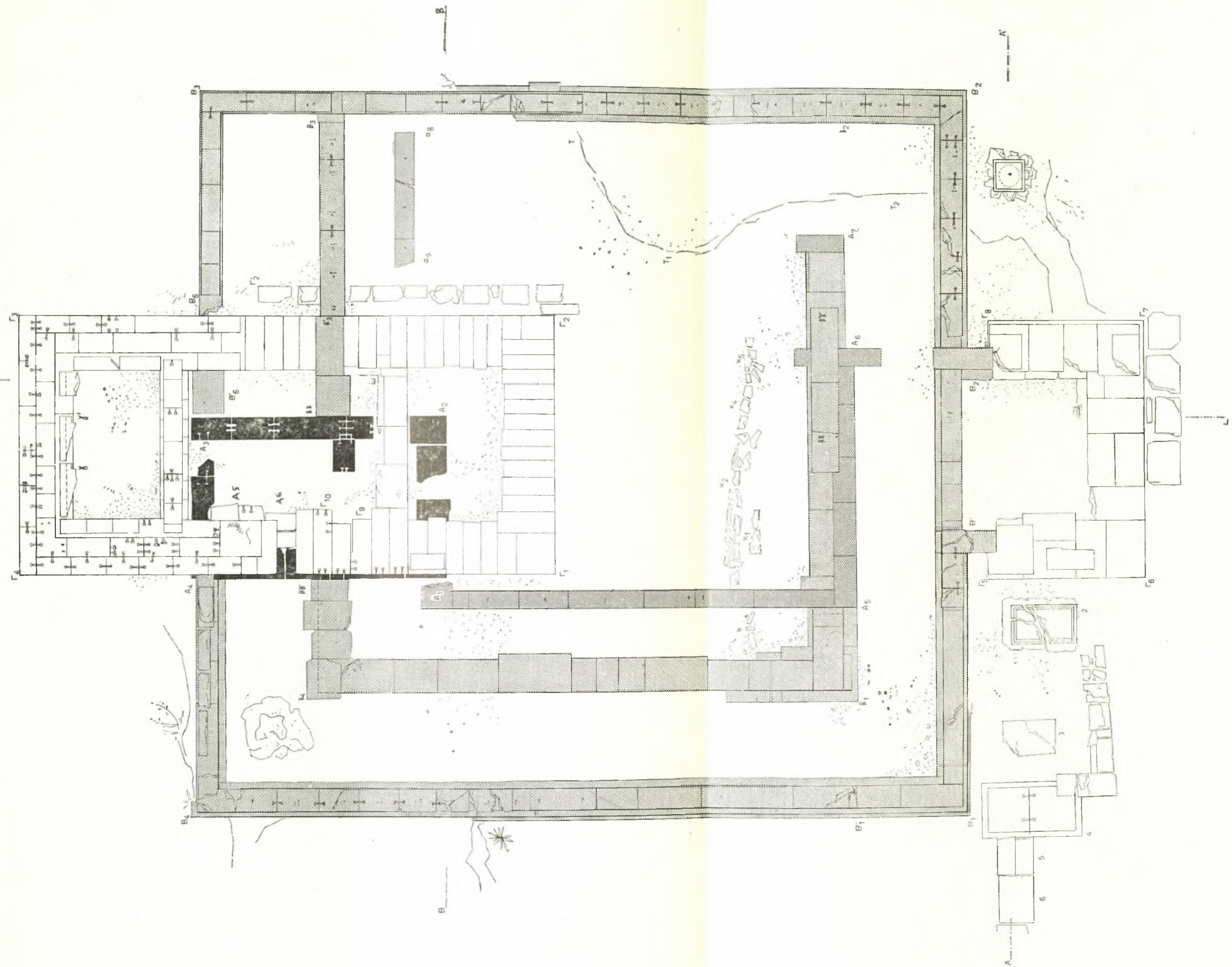
Περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς γραφῆς Σελλοὶ ἀντὶ Ἑλλοί, ἰδὲ M. NILSSON, G. Gr. Rel. 1², σ. 423, 3. Περὶ τούτων WILAMOWITZ, Herakles 1², σ. 258, 1. J. MILLER, RE VIII, 1. σ. 157-59. ZIEHEN, RE V, Suppl., σ. 963 κ.ἐξ. Ἐγένετο πολὺς λόγος περὶ τῆς ἀνιπτοποδίας καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατακλίσεως τῶν ὑποφητῶν τούτων τοῦ Διὸς (πρβλ. καὶ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ, Τραχ. 1166-7

Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις ταύτης προκύπτει ἐκ τοῦ χρόνου τῆς κατασκευῆς τοῦ ναῖσκου, μετὰ τοῦ ὁποίου εἶναι σύγχρονος, καὶ τοῦ μεταγενεστέρου ἰσοδομικοῦ περιβόλου (τοῦ τεμένους), τοῦ ὁποίου ἡ κατασκευὴ ἐξηφάνισε ταύτην.

Ἡ χρονολόγησις λοιπὸν τῶν δύο τούτων ἀρχιτεκτονικῶν πυρήνων τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος ἀποτελεῖ τὰ ὄρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων κατεσκευάσθη ἡ ἐλλειψοειδὴς καλύβη, εἰς τῶν ὁποίων τὴν περιγραφὴν προβαίνομεν.

χαμαικοῖται, καὶ ΚΑΛΛΙΜ. Ὑμν. Δῆλ. 286, *γηλεχές*. Εὐβούλος παρ' ΑΘΗΝ. Γ 80=113ε, *ἀνιπτόποδες χαμαιεννάδες, ἀερίοικοι*. Πρβλ. καὶ κατωτέρω). Περί τοῦ φύλου τούτου, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους διετηρήθη ὡς ἱερατεῖον ἐν Δωδώνῃ, ἰδὲ Μ. NILSSON, Studien, σ. 35, πρβλ. ἐπίσης Α. LESKY, Wien. Stud. ἔ.δ. σ. 53 κ.ἑξ. J. FRIEDERICH, Dodonaica, σ. 11 κ.ἑξ. Ἱερατεῖον καὶ ὄχι φύλον δέχεται τούτους ὁ H. TREIDLER, Archiv. für Anthropologie, N. F. 17, 1919, σ. 103. Συνήθως ἡ ἐπὶ τῆς γῆς κατάκλισις καὶ ἡ ἀνιπτοποδία χαρακτηρίζονται ὡς θρησκευτικαὶ ὑποχρεώσεις τοῦ ἱερατείου ἐναντι τῆς θεότητος ἢ ὡς ἀσκητικὰ ἔθιμα (Ο. KERN, RE V, στ. 1260 καὶ Die Religion der Griechen I, σ. 181 κ.ἑξ. ZIEHEN, RE V (Suppl.) στ. 963 κ.ἑξ. TH. HOPFNER, RE VII (Suppl.) στ. 50, ἐν λ. *Askesis*. FRIEDERICH, ἔ.δ. σ. 19 κ.ἑξ.), ἔχοντα τὴν προέλευσιν ἐνδεχομένως ἐκ τῆς ἀρχαιοτέρας λατρείας τῆς Γῆς ἐν Δωδώνῃ (Α. LESKY, ἔ.δ. 46-47, 1927-29, σ. 49 κ.ἑξ., ἐνθα καὶ βιβλιογραφία). Τὴν κατάκλινιν εἶχεν ἐρμηνεύσει παλαιότερον ὁ NILSSON (ἔ.δ. σ. 35, ὑποσ. 2), ὡς ἀπορρέουσιν ἐκ παλαιωτάτων πρωτογόνων συνηθειῶν, αἱ ὁποῖαι διετηρήθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν λατρείαν ὡς θρησκευτικοὶ κανόνες, πρβλ. καὶ L. FARNELL, Cults of the Greek States I, σ. 38, βραδύτερον ὁμοῦς (G. Gr. Rel. I², σ. 427) ἐθεώρησε τὰς συνηθείας ταύτας τῶν ἱερῶν τῆς Δωδώνης βαρβαρικὰς. Ὅμοιως W. TARN, Ant. Gon., σ. 59, ὑποσ. 57. Ἐνίστε ἡ ἀνιπτοποδία αὕτη τῶν Σελλῶν παραλληλίζεται μὲ τὴν ἀνιπτοποδία γυναικός, *παλλακυσόσης κατὰ χρησμόν* (ἐπιγραφὴ ἐκ Τράλλεων, BCH 7, 1883, σ. 276, 19. Ο. KERN, ἔ.δ.). Ὁ J. GAGÉ συγκρίνει εὐστόχως τὴν ἀνιπτοποδία πρὸς τὴν φορτὴν τῶν Ρωμαίων *nudipedalia*, καθ' ἣν ἐτελοῦντο πομπὴ γυμνοπόδων, ἡγουμένων ἱερῶν, καὶ θυσίαι εἰς περίοδον ἀνομβρίας (RHR 145, 1954, σ. 147-148 καὶ 147, 1955, σ. 3), τὴν δὲ ἐπὶ τῆς γῆς κατάκλινιν συσχετίζει οὗτος πρὸς τὴν ἀσκήσιν τῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατακοιμήσεως τοῦ ἀλυτάρχου τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους (αὐτ. 146, 1954, σ. 36 καὶ ὑποσ. 1). Ἀλλὰ καὶ αἱ Μοῦσαι κάθηνται ἐπὶ βράχου, ἡ δὲ σίβυλλα Ἡροφίλῃ ἔλεγε τοὺς χρησμούς καθήμενῃ ἐπὶ βράχου (ΠΑΥΣ. Χ 12, 1 κ.ἑξ.). Περαιτέρω συσχετίζει οὗτος τὴν γυμνοποδία πρὸς τὴν θεραπευτικὴν ιδιότητα τοῦ μεγάλου δακτύλου τοῦ δεξιοῦ ποδὸς τοῦ βασιλέως Πύρρου, ὁ ὁποῖος δάκτυλος καὶ μετὰ τὴν καθύσιν τοῦ νεκροῦ παρέμεινε ἀθικτος, διατηρηθεὶς ἐντὸς νάρθηκος χρυσοῦ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης (ΠΛΟΥΤ. Πύρρος 3, 5. PLIN. N.H. VII, 20. VALER. MAXIMUS 9. 24 κ.ἑξ.), διότι «τὰ

δαστάρια τοῦ ταρσοῦ, σημαντικὰ διὰ τὴν κίνησιν τοῦ ποδὸς κατὰ τὸ βάδισμα, πιθανῶς ἐθεωροῦντο ὅτι περιείχον ἔνεκα τῆς ἐπαφῆς κατὰ ἀπὸ τὰς μυστηριώδεις δυνάμεις τῆς γῆς». Εἰς τὸ ἔθιμον τῆς ἐπὶ τῆς γῆς κατακλίσεως τῶν ἱερῶν διαβλέπει ἐπίσης ὁ Α. B. COOK, The Classical Review 17, 1903, σ. 180, τὴν προσπάθειαν ἐπαφῆς μετὰ τῆς γῆς, ὁμοίως Α. LESKY, ἔ.δ. σ. 51-52. L. WENIGER, Altgriechischer Baumkultus Untersuchungen, Leipzig 1919, σ. 6 κ.ἑξ. D. NICOL, ἔ.δ. σ. 135. TH. HOPFNER, ἔ.δ. ZIEHEN, ἔ.δ. Βεβαίως πρωτόγονος τρόπος ζωῆς δὲν εἶναι ταυτόσημος μὲ τὸν βαρβαρικόν (πρβλ. καὶ KIRSTEN παρὰ PHILIPPSON, Griech. Lands., ἔ.δ. σ. 92, 3), διότι καὶ οἱ πρῶτοι Ἑλληνες, ἀπολίτιστοι ὄντες, ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν πρωτογόνους συνηθείας βίου, λατρείας καὶ πολιτισμοῦ ἐν γένει, τὰς ὁποίας βαθμιαίως ἀπέβαλον μὲ τὴν ἐπαφὴν τῶν πρὸς τὰ προηγμένα προελληνικὰ κέντρα. Τοῦτο ὁμοῦς δὲν σημαίνει, ὅτι ἑλληνικὰ φύλα ἀπομονωμένα ἀπέβαλον ἐνωρὶς τὰς πρωτογόνους ἑξεις τῶν. Εἶναι δυνατόν ἐπομένως πρωτόγονος τρόπος ζωῆς νὰ εἶναι καὶ ἑλληνικός (πρβλ. καὶ Μ. NILSSON, Studien, σ. 35, ὑποσ. 2). Ἡ διατήρησις τῆς προϊστορικῆς κεραμικῆς καὶ τῶν προϊστορικῶν ἐλλειψοειδῶν κτισμάτων εἰς Δωδώνην καὶ Καστρίτσαν μέχρι τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰ., ἐν μέσῳ πλήρους ἀνθήσεως τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν λουιτὴν Ἑλλάδα, ἀποτελοῦν σαφὴ μαρτυρίαν περὶ τῆς συντηρητικότητος τοῦ πρωτογόνου πολιτισμοῦ τῶν Ἠπειρωτῶν. Ἀκόμῃ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου ὁ διοικῶν τὰς βασιλικὰς ἀγέλας βοῶν καὶ τὰ ποίμνια ἐκοιμάτο εἰς τὰ ἀνάκτορα (ΠΛΟΥΤ. Πύρρ. 5, 5), θεσμός ἀναγόμενος εἰς πολὺ παλαιότεραν περίοδον. Εἰς τοιαύτας «προϊστορικὰς» καλύβας, ὁμοίας μὲ τὴν τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹, ἐνδιατρώμενοι οἱ ἱερεῖς τῆς Δωδώνης, οἱ Σελλοί, φυσικὸν ἦτο νὰ κατακλίνωνται καταγῆς (ὡς μέχρι σήμερον οἱ ἐπὶ τῶν ὁρέων τῆς Πίνδου νομάδες) καὶ νὰ παραμένουν ἀνιπτόποδες, χωρὶς πρόθεσιν, ἀρχικῶς τοῦλάχιστον, θρησκευτικῆς ἀσκήσεως. Πρωτόγονοι λαοὶ ἐκοιμῶντο κατὰ γῆς: καὶ τὸ *χαμενεῖν κοινόν ἐστι τοῖς Ἰβήροις πρὸς τοὺς Κελτοὺς*, ΣΤΡΑΒ. III 4.16 (164) καὶ 3.7. Ὁ ὑπὸ τοῦ κωμικοῦ Εὐβούλου περὶ τῶν Κυνικῶν χαρακτηρισμός, *ἀνιπτόποδες, χαμαιεννάδες, ἀερίοικοι* (ΑΘΗΝ. Γ 80=113ε) πιθανώτατα ἔχει ληφθῆ ἐκ τοῦ τρόπου διαίτης τῶν Σελλῶν (Α. B. COOK, Class. Rev. 17, 1903, σ. 180), οἱ ὁποῖοι ἐκοιμῶντο ὑπαιθρῶς καὶ εἰς τοιαύτας προχείρους καλύβας (*ἀερίοικοι*). Προφανῶς πρόκεινται ἑξεῖς ἀρχέγονοι, προϊστορικαί, διατηρηθεῖσαι καθ' ὅλην τὴν μακρὰν περίοδον τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῶν Ἠπειρωτικῶν φύλων, πού ἔζησαν ἀπομονωμένα εἰς τὰς πτυχὰς τῆς

Κάτοπις διασχούσης καταστάσεως τῆς ἱερᾶς οἰκίας.